

Runstensbilder

Två märkliga runstenar

Tullstorps kyrka ligger högt någon mil in från den skånska sydkusten. Man kan i vackert väder skymta havet i söder. Inne på kyrkogården står en mäktig runsten, vars fot pittoreskt brukar vara utsmyckad med pelargoner! Om denna sten skrev fornforskaren Bruzelius följande år 1864: ”Den intressantaste forn lämningen inom Tullstorps socken, för att ej säga inom Vemmenhögs härad, är den hos Worm (på 1600-talet) beskrivna och avtecknade runstenen. Redan på Worms tid var den insatt i östra muren av Tullstorps kyrka, där den kvarblev till 1846, då den gamla kyrkan nedrevs. Vid detta tillfälle blev runstenen inmurad i den sidan av kyrkomuren, som vetter mot kyrkoherdens trädgård. Man skulle väl förmodat, att den blev inmurad i upprätt ställning, men så är ej fallet utan den lades med sista delen av inskriften nedåt, varigenom ungefär en 1/2 aln av stenen är dold under jordytan.”

Tullstorpstenen bär följande inskrift: ”Kleppe och Åse reste dessa kummel efter Ulf”. I dag är runstenen tyvärr sönderslagen i två delar men de har sammanfogats. Med en höjd på närmare två meter bildar stenen ett magnifikt underlag för en bildframställning. Stenen har kluvits och sedan har stensemästaren finhuggit hela framsidan till en absolut plan form. Visste man inte bättre skulle man nästan tro att man stod inför en modernare förfälskning. Stenarbetet har gjorts med en omsorg som definitivt inte är bruklig för skånska runstenar.

Den märkliga bildframställningen kan också sätta spår av svåra tvivel på äkthet. Den är helt enkelt alltför magnifik och kompositionen är unik inom dansk runstensristning. Här möter oss både en djurbild och en skeppsbild. Djuret som återges är det

s.k. stora djuret med sina karakteristiskt utformade spiraler mellan kropp och ben, sina spetsiga öron och sin svans försedd med tofsar. Under djuret finns skeppet och det är vid närmare studie av detta man studsar till av förvåning. Skulle detta verkligen vara en bild av ett vikingaskepp?

Skeppet är visserligen försett med djurhuvuden i för och akter, styråran finns på sidan och det hänger en mängd runda sköldar utmed relingen. Det som däremot inte alls passar in på ett vikingaskepp är den mycket höga bordgången. Likaså det faktum att skeppet har en tydlig rammkonstruktion i både för och akter. Detta är en fullständig omöjlighet när vi talar om de nordiska vikingaskeppen. Dessa var nämligen uppbyggda som mycket lätta konstruktioner. Skepp med ramm fordrar ytterst tunga skeppsskrov som ger tillräckligt med rörelseenergi för att rammen ska kunna krossa ett motståndarskepp.

Av alla forskare som arbetat med våra runstenar har jag inte funnit någon som undersökt detta förbluffande faktum att en vikingatida avbildning i Skåne visar en skeppstyp som definitivt inte trafikerat farvattnen i Norden.

- ”Det är bara en fri, konstnärlig utformning”, berättades det mig när Tullstorpsbilden skulle kopieras på väggen till den nya fornsalen på Malmö museum år 1975. När Lis Jacobsen och Erik Moltke kom ut med sitt stora samlingsverk över Danmarks runinskrifter år 1942 tog man inte alls upp detta märkliga problem. Skeppet blev istället för dessa forskare en symbol för dödsskeppet i den gamla hedniska trosföreställningen. Man jämförde med en runsten vid Ledberg kyrka i Östergötland som har både skepp och figurframställning. Ledbergsstenen har allmänt tolkats som en bild av Ragnarök. Detta är den nordiska mytologins stora drama; under Rag-

Tullstorpstenen vid Skånes sydkust, en av Danmarks mest magnifika bildstenar från sen vikingatid. Men vad föreställer egentligen bilderna?

Run- och bildstenen vid Ledbergs kyrka i Östergötland med en av sina krigarefigurer. Notera att mannen bär både yxa och sköld i höger hand.

narök ska allt förgås. Dödsskeppet Nagelfar ska slita sig från sin förtöjning där det ligger i dödsriket Hel och segla ut för att delta i den sista stora striden mellan asar och jättar. Detta skepp är makabert nog dessutom byggt av döda mäns naglar. De två danska forskarna jämförde också sitt påstådda dödsskepp med gotländska bildstenar från 700-talet och med gravfältens s.k. skeppssättningar runt omkring i Skandinavien. Jämförelsen haltar dock betänkligt. Både de gotländska skeppsbilderna och våra många skeppssättningar är nämligen samtliga i avsaknad av några utskjutande ramar.

För ett par år sedan hade jag vägarna förbi Ledbergs kyrka i Östergötland och dess kombinerade bild- och runsten. Jag drog mig då osökt till minnes Tullstorpstenen. Ledberg ligger någon mil nordväst om Linköping mitt ute på slätten. På norra sidan av kyrkogården finner du den imponerande bildstenen. Det var året 1852 som kungen genom den dåvarande riksantikvarien såg till att stenen plockades ut ur kyrkans gamla sakristiemur. Stenen är hög och smal. På de två plana sidorna finns bilder inhuggna. Två stora krigare pryder den ena och lika många den andra sidan. Männen är iklädda spetsiga hjälmarna och de har alla en fotsid klädnad. En av dem håller sin vänstra hand på ett svärd som sitter i bältet medan den högra handen håller en yxa försedd med ett längre skaft. Just denna bildframställning är problematisk. I samma högra hand lyckas krigaren nämligen hålla dels en yxa, dels en rund sköld; något som givetvis inte fungerat i verkligheten. Man har uppenbart ansett både sköld och yxa så viktiga att dessa måste ha en framträdande placering på bilden.

Vid basen på Ledbergsstenen finns på den ena sidan en inhuggen skeppsbild. Det behövdes bara ett snabbt ögonkast för att jag skulle förstå att här fanns detaljer som de äldre forskarna förbisett. Bilden på runstenen i Ledberg är nämligen så lik den i skånska Tullstorp att de båda, trots att drygt fyrtio mil skiljer dem åt, på något vis måste hänga samman. Ristarna av de båda stenarna måste helt enkelt ha haft samma förlaga att utgå ifrån. Den höga bordläggningen, sköldarna och rammarna finns på båda stenarna. Skillnaden är att östgötastenen har segel och att den saknar stävprydnader. Det som emellertid är avgörande när man talar om det mycket nära sammanhanget är de ytterst karakteristiska dubbelstrecken vid teckningen av båda skeppens konturer. Intressant är också att djurfiguren som står

över skeppet på Tullstorpstenen också finns på samma plats på Ledbergsstenen. Ledbergsdjuret saknar dock den typiska spiralutformningen mellan kropp och ben och det är dessutom smidigare utformat, som avsåg det att avbilda ett smygande lejon eller liknande kattdjur.

Det stora djuret med alla sina karakteristiska stildrag finns emellertid representerat på andra delar av Ledbergsstenen. Förutom djuret över skeppet har nämligen runristaren huggit in ytterligare tre djurbilder. Den större av dessa har direkta likheter med djuret på Tullstorpstenen. Här finns samma dubbelstrecksristning, samma karakteristiska toppiga öron och dessutom en identisk utformningen av de bakåtriktade frambenens tassar. Här finns också antytt den för det stora djuret så typiska spiralornamentiken mellan ben och kropp.

Djuret från Ledberg biter en av krigarna i foten. Just detta bett har bildat utgångspunkt för de äldre forskarna när de försökt påvisa vad bildmotivet på runstenen föreställer. Vid jordens undergång skulle, om man får tro de medeltida källor som berättar om vår vikingatid, allt gå under genom Ragnarök. Djuret som biter krigaren i foten skulle vara Fenrisulven, bror till Midgårdsormen. Fenrisulven ska under Ragnarök sluka Oden och här på runstenen har han helt enkelt huggit tag i Odens fot. Utifrån denna hypotes har det sedan skapats en förklaring att skeppsbilden måste avse dödsskeppet Nagelfar. Så lätt forskning kan bli till ren fantasi! En intressant detalj, nog så viktig, är nämligen att Ledbergstenen på ena smalsidan har ett stort kors inhugget. Det kan inte råda någon tvekan om att den döde velat framhäva kristendomen. Varför skulle man då ha valt att täcka hela stenen med hedniska motiv?

Ledbergsstenens bild av skeppet med rammar.

Ledbergsstenens text har tolkats enligt följande: ”Bisse satte sten denna efter Torgaut Vinvalitr, fader sin, och Gunna, de båda. Bland trönderna föll han.” Forskare har velat koppla samman dödstillfallet med slaget vid Stiklestad år 1030 då Olof den helige med hjälp av svear försökte ta tillbaka Norge men stupade i kamp mot den samlade norska hären från Trøndelagen. Men vad säger egentligen texten?

Hela sista meningen är gjord i lönnskrift. När man tolkat denna kvarstår orden ”bland þtm föll han”. Man har alltså antagit att ”þtm” ska utläsas som ”þrantum” och avse trönder. I det stora verket Sveriges runinskrifter tolkade man också krigarbilderna som olika episoder i slaget vid Stiklestad. För att möta sitt öde i detta slag tågade emellertid Olof den helige med sin här den långa vägen över land från Sverige till Nidaros. Skeppsbilden kan därför näppeligen ha med denna strid att göra. Den stora frågan är emellertid om den kryptiska texten verkligen avser trönderlaget eller om det är resultat av en forskares önskedrömmar. Minner verkligen Ledbergsstenen om en härfärd mot norr?

Skeppsbilder med ramm

Jag har ovan satt sökljuset på två magnifika bild- och runstenar med märkliga bilder. För att finna en alternativ tolkning till den allmänt vedertagna uppfattningen om att de två skeppsbilderna visar det hedniska Nagelfar är det nu dags att titta närmare på övriga skeppsbilder som finns på de nordiska runstenarna. Merparten av stenarna är ju resta över män som färdats lång väg och där skeppen givetvis måste ha spelat en stor roll. Det kan ju då tyckas givet att det nordiska vikingaskeppet finns avbildat på en mängd runstenar. Så är emellertid inte alls fallet. Det är tvärtom ytterst sällsynt med skeppsbilder på runstenar. I Danmark finns skepp på 4% av runstenarna, i Norge på 2 % och i Sverige på

endast 0,7%. Dessutom kan nästan samtliga danska skepp och några från Östergötland svårigen ha något med det nordiska vikingaskeppet att göra.

Låt oss börja med de skånska skeppen. I Bösarps, endast en mil väster om Tullstorp, har påträffats fyra delar till en eller flera söndersprängda runstenar. Ett stenfragment visar en s.k. ”mask”-bild, dvs. en avbildning av ett groteskt huvud. Denna sten påträffades år 1904 då den skulle återanvändas vid ett pågående brobygge. Stenen hade hämtats från en stengårdsgård i byn Södra Virestad. På samma plats påträffades fyra år senare det andra runstensfragmentet, denna gång vid rensning av gårdsbrunnen. Detta fragment visar framdelen av ett skepp. Det tredje fragmentet är det enda som har runtext: ”Toke satte ...”. Denna runstensskärva återfanns året 1914 i stengrunden till den närbelägna Ryllagården. Slutligen hittades den fjärde stendelen år 1937, inmurad i gårdens brunn.

Fragment av Bösarpsstenen som visar ett skepp med ramm, identiskt med Tullstorpstenen.

Ett av runstensfragmenten från Bösarp visar alltså en del av en skeppsbild. Med förbluffande exakthet står vi här inför en närmast kopielik bild av Tullstorpskeppet och Ledbergskeppet. Stäven går upp i ett huvud som, liksom i Tullstorp, lämnar tre flätor utmed bordsidan. Runda sköldar hänger utmed relingen och en kraftig ramm avslutar skeppet framåt. Liksom Tullstorp och Ledberg är skeppets linjer utförda i avancerad dubbelristning. Det finns ingen som helst tvekan om att de tre runstenarna på ett eller annat sätt måste ha haft ett samband.

En annan skånsk runsten med skeppsbild finner vi invid Lödde å, ett vattendrag som inåt landet skiftar namn till Kävlingeån. Någon mil norr om Lund rinner ån förbi kyrkbyarna Gårdstånga och Holmby. I Gårdstånga har arkeologer i direkt anslutning till det breda vattendraget kunnat gräva fram en stormansgård från vikingatiden. Nära denna gård, endast en liten sträcka uppströms, ligger Holmby kyrka. År 1908 tog man ut en runsten som satt inmurad i kyrkans tornmur. Runstenen har texten: ”Sven reste dessa stenar efter sin fader Thorger.” Förutom text finns också en skeppsbild, tyvärr svårt vittrad. Av intresse är emellertid att skeppet är av samma typ som de tre som omtalats ovan. Man kan tydligt se två kraftiga rammar, höga sidobord och två huvudprydda stävar med de över borden täckande flätorna. Detaljerna i speciellt mittpartiet är dock alltför utslätade för att kunna tolkas. Det råder emellertid ingen som helst tvivel om att vi här står inför samma skeppskonstruktion som på de tidigare, om än bilden i detta fall är enklare tecknad.

Runstensraden går som en kanttext runt Holmbysten. De danska forskarna förvånade sig år 1942 över det enkla kors som är inristat tvärs genom runraden mitt på stenen. Eftersom man var övertygad om att skeppet var en bild ur den hedniska döds-
skul-

Run- och bildstenen vid Stratomtå i Östergötland. På stenen avbildas ett rammskepp i samma stil som på bl.a. en runsten i skånska Holmby.

ten kom man dock fram till att ”denne märkelige anbringelse kunde, i förbindelse med det store heden-ske skib, tyde på, at korset var tilføjet.” Se här så lätt en lös teori om en hednisk bild kan bli till en sanning! Man hade helt enkelt glömt bort att Ledbergsstenen själv bär ett präktigt kristet kors varför det inte är märkligt att andra runstenar med samma typ av skeppsbilder också kan vara kristna.

Skeppet på Holmbysten bildar en enklare variant av rammskeppet jämfört med Tullstorp, Led-

berg och Bösarp. Det finns emellertid fler exempel på just denna enklare typ. Strax intill Ledberg, vid Stratomta i Törnevalla socken en mil öster om Linköping, står en runsten med en nästan identisk runstensbild som Holmbyskeppet. Stenen står ute på slätten och år 1727 berättas om stenen att: ”bredwid thenna steen vid lag 20 aln. är en stor jordhög helt rund och omkring platzen såsom af griffter i forna tider”. Runtexten lyder i översättning: ”Ästrid, Osvalde, Augmund, de lät resa denna sten efter Halvdan, sin fader, och Ästrid efter sin make god.”

Stratomta rammskepp har höga bordsidor, två kraftiga rammar och dessutom stävar som avslutas uppåt i figurornamentik. Liksom Ledberg, och troligtvis också Holmby, för Stratomtaskippet råsegel. Visst är det märkligt! På mindre än två mils avstånd från varandra finns på den rika Östgötaslätten landskapets två enda skeppsbilder på runstenar, båda uppvisande skepp med rammar och båda med närmast identiska kopior i Skåne. Inga andra av de resterande femton skeppsbilderna på runstenar från gamla Sverige är av denna skeppstyp.

Hur är det då i Danmark? Endast fem danska runstenar har skeppsbilder. I Hjerminde strax väster om Viborg i norra Jylland finns en sten med en skeppsbild som på ett mycket övertygande sätt har likheter med den enklare typ som representeras i Holmby- och Stratomtambilderna. Tyvärr är stenen så svårt vittrad att skeppet endast framstår till sina yttre konturer. Den höga bordgången och de spetsiga rammarna går dock inte att ta miste på. På stens baksida står i runskrift: ”Tholv reste denne sten efter sin broder Rade, en mycket velbyrdig dreng”.

Knappt tre mil öster om Hjermindestenen finns ett runstensfragment som suttit inmurat i Spentrup kyrka. Den ena hälften av en skeppsbild är beva-

rad. Skeppet har en mast, en markerad ramm och en hög stäv med trolig stävprydnad. Detta rammskepp kan sägas utgöra ett mellanting mellan de enklare runstensskeppen och de mera konstnärligt utformade skeppen.

På ön Falster finns ytterligare en skeppsbild på en runsten som eventuellt kan sammanliknas med de ovan omtalade. Stenen är svårt skadad då den under medeltiden huggits om till ett kvaderblock. Av skeppet är därför endast nederdelen bevarat. Skeppet har runda sköldar, synlig styråra och i fören eventuellt en antydning till någon ornamentik liknande Tullstorps- och Ledbergsbilderna. Det saknar dock rammkonstruktion.

För att avsluta det danska runstensmaterialet kan konstateras att det finns ytterligare två skeppsbilder, vilka båda avbildar typiska nordiska skepp. Ett av dessa illustrerar med stor sannolikhet den hedniska sagan om guden Tors fisketur.

Det stora djuret

Den mest berömda bilden av ”det stora djuret” finns på kung Harald Blåtands stora runsten vid Jelling kyrka i Mittjylland. Stenen har tre släta sidor varav den ena täcks av en bild av den korsfäste Kristus. En sida har endast runskrift medan det på den tredje sidan finns den ståtliga bilden av det stora djuret. Djuret möter här besökaren med alla sina karakteristiska drag. De kraftiga benen går samman med kroppen i en typisk spiralornamentik, öronen är markerat spetsiga, ögonen kraftigt rundmarkerade, manen utmed halsens översida finns med och svansen avslutas med en tofs. Gapet är öppet.

I Skåne finns också bilder av det stora djuret. Utmed sydkusten finner du flera exempel på denna ”zoologiska” vikingaart. I Skårby som ligger mind-

Skårbystenen med sin gemytliga djurbild står i dag på Kulturen i Lund.

re än två mil från Tullstorp stod tidigare Skårbystenen. Numera har den en fristad på Kulturen i Lund. Texten lyder: "Ká-Ulver och Auttir, de satte denna sten efter Tome, sin broder, som ägde Gudis snape." Ett stort djur upptar stenens mittparti. Forskaren Ivar Lindqvist noterade kortfattat att han haft problem med att exakt tyda runristarens utformning av djurets nos. Denna del av stenen är nämligen vitttrad och även äldre forskare före honom har haft svårigheter. I den bemålade version som nu finns har djuret fått ett närmast gemytligt anlete, man skulle våga kalla det för en vänliga skånsk variant. Det torde dock inte råda någon tvekan om att det är

frågan om det stora djuret. Spiralmarkeringarna vid benen, de upprättstående spetsiga öronen och antydning till en man är typiska kännetecken.

Runstenen omtalades redan år 1627: "findis denne Kampesteen vdi .. en Eng .. imellem Skorby sogn och Gudsnavne". År 1691 berättas dessutom att stenen låg uti en cirkel av "måttelige" stenar. I slutet av 1800-talet återfanns den i slottet Marsvinsholms park tillsammans med de där sammanplockade runstensresterna efter det ståtliga Hunnestadsmonumentet. Året 1880 forslades så dessa stenar till sin förvisning i universitetsstaden Lund.

Ytterligare en runsten från Skårby satt tidigare inmurad i kyrkmuren. Denna sten har samröre med djurstenen genom att det antagligen är samme person som omtalas på de två stenarna: "Auttir satte denne sten efter Hakon". Det är således troligt att dessa två runstenar ursprungligen har stått tillsammans i det vikingamonument som åtminstone delvis fanns kvar i slutet av 1600-talet i form av en ring med stenar, belägen mellan de två byarna Skårby och Gusnava. Det kan noteras att djurstenen, med inskriften om Tome som en gång ägde hela Gusnava, är en av mycket få runstenar som omtalar en vikingatida skånsk stormans markegendom.

Det mest kända och ståtliga vikingamonumentet i Skåne har varit Hunnestadsmonumentet. Detta överlevde så länge att det hann dokumenteras på bild innan det förstördes. Jämfört med övriga Danmark har denna troliga grav endast haft sin like i Jellingmonumentet i Jylland. När runstenforskaren Worm (1588-1654) besökte platsen stod åtta stora stenar i en ring. Fem av dessa hade bilder varav två dessutom var försedda med runinskrift. På 1700-talet förstördes monumentet och idag finns endast tre stenar kvar, samtliga väl tillvaratagna inomhus i

Hunnestadmonumentet så som Worm såg det när han reste förbi på 1600-talet. Bilden hämtad från hans "Monumenta Danica" år 1643.

Lund där de ingår i Kulturens stora permanenta utställning "Metropolis".

På Worms kopparstick framstår monumentet i hela sin storhet. Den äldsta av de två runstenarna har en bild av en man med fotsid kappa, märklig toppig hjälm med utskjutande brätten och spetsornamentik. Han bär en yxa på höger axel. Texten lyder: "Esbern och Tomme de satte denna sten efter Gunne Hands söner Ro och Legfröd". Den andra runstenen, försedd med ett kors, bär texten: "Esbern

satte denna sten efter Gunne Hands son Tomme". Stenen är således lite yngre än den förra; när stenen restes var Tomme död men Esbern fortfarande levde.

På de tre bildstenarna utan runor möter vi i Hunnestad inte mindre än tre bilder av det stora djuret. Ett av djuren rids en människofigur, kanske med två ormar i händerna. Man har i bilden velat se en framställning av häxan eller den trollkunniga kvinnan Hyrrokkin som hjälpte asarna att dra fram Balders likskepp till vattnet. På den andra stenen med

det stora djuret finner vi detta tillsammans med ett ”mask”-huvud medan djuret på den tredje stenen står ensamt.

Förutom på stenarna vid Hunnestad, Skårby och Tullstorp finner vi i Skåne det stora djuret på den väldiga Lundagårdsstenen. Denna sten framtoogs redan år 1690 ur grunden till det rivna Allhelgonaklostret strax norr om Lunds domkyrka. Biskopen i Lund slog emellertid sönder stenen och använde delarna till en trappa. År 1868 sammanfogades dock stenarna. Runstenen är med sin närmare fyra meters höjd Danmarks högsta. I dag finns den uppställd i entréhallen till Universitetsbiblioteket.

Texten lyder: ”Torgel, son av Esge Björns son, reste dessa stenar efter bröder sina båda, Olav och Ottar, landmän goda.” Texten börjar och avslutas med ett kristet kors. En stor del av den ena långsidan täcks av två framställningar av det stora djuret. Djuren står mot varandra och mellan dem sitter en s.k. ”mask”-bild. På stenens andra sida pryds toppen av ytterligare en maskbild.

I det gamla Sverige finns sex runstenar med det stora djuret avbildat. Tre av dessa sitter på runstenar belägna i ett begränsat område nära Linköping i Östergötland. De tre djurbilderna på Ledbergsstenen har omtalats ovan. Endast en knapp mil söder om Ledberg finner vi i Lambohov i Slaka socken det andra djuret. Idag finns tyvärr endast en tidig avritning kvar av hela stenen. Ett ytterst litet fragment av texten är dessutom bevarat i original. Även om ritningen inte är alltför detaljerad och noggrann, vågar man påstå att man här står inför ett exemplar av det stora djuret. Bilden är dessutom kombinerad med ett kristet kors. Den tredje runstenen i Östergötland med det stora djuret finns i Kärna, beläget mitt emellan Ledberg och Lambohov. Stenen är ty-

vär endast bevarad i sin nederdel men merparten av det ståtliga djuret är synligt.

I nordöstra Västergötland, strax öster om Vänern, hittar du resterande tre svenska djurbilder. På runstenen från Rogstorp finns en vittrad bild av ett djur vilket dock inte helt svarar till alla karakteristika för just det stora djuret. Ca två mil söderut finns runstenen i Stora Ek. Texten berättar bl.a. att man byggt bro till minne av den döde. Här framträder också det stora djuret på ett lite annorlunda, ”primitivt” sätt. Däremot svarar Västergötlands tredje och sista djurframställning, den på den magnifika Olsbrostenen söder om Falköping väl till de danska djuren. En modern svensk översättning av texten lyder: ”Guve reste denna sten efter Olav, sin son, en mycket dugande ung man. Han blev dräpt i Estland. Håvard(?) högg stenen.”

Det stora djuret från Olsbro är faktiskt så snarlikt sina danska motsvarigheter att man här skulle kunna tala om verklig frändskap. Som jag omtalat tidigare finns i Västergötland mycket starka kopplingar till det danska riket i slutet av 900-talet, dels genom speciell runstensstil, dels genom den rika förekomsten av s.k. thegntitlar. Stenen i Olsbro ligger dessutom tillsammans med en mängd andra runstenar som ett pärlband utmed den breda ån Ätran vilken har utlopp i Kattegatt. Ätran måste ha varit den stora kontaktvägen mellan Västergötland och det danska riket. Intressant att notera är att av Västergötlands alla runstenar är det endast fem som omtalar längre färder. Alla dessa stenar finns i området kring Ätran. Här bodde t.ex. en gång Åsmund som dräptes ”i österväg” och Äsbjörn och Jule som föll i krigståg österut. Om kanske samme Äsbjörn berättas att han dog i Grekland. Slutligen minner en sten om två bröder, den ene fann döden västerut, den andre österut.

Olsbrostenen söder om Falköping i Västergötland är en av landskapets vackraste bildstenar. Stora likheter finns med danska bildstenar.

Runstenar med mask-bilder

Den s.k. mask-bilden är ett mycket speciellt bildobjekt. Bilden kännetecknas av att man ser masken, eller det groteska huvudet, framifrån. Kännetecknande är också de två stora cirkelrunda ögonen, den markerade rundade nosen, den halvbågformade "mustaschen" och det konstrikt flätade skägget. De flesta av maskbilderna har dessutom två horisontella streck som förbinder de två runda ögonen, näs-

tan som om maskerna hade burit glasögon. Dessa "glasögonstreck" är mycket säregna och kan sägas utgöra ett viktigt bildattribut även om man i dag svårt kan förklara vad de kan ha åsyftat.

I Södermanland finns tre runstensmasker. Två av dessa stenar står i anslutning till den vikingatida centralbygden kring Uppså kulle, Södermanlands största gravhög. Strax bredvid finns Aspa med sin runsten vars text berättar om dels rikedom, dels kontakter söderut. En kvinna Astrid lät resa stenen efter Anund och Roland som båda dog i Danmark. Från Västergötland känner man också en sådan här mask. Denna bildsten påträffades vid en grävning år 1949 i Karleby, Leksbergs socken. Författaren har själv sökt stenen men tyvärr inte funnit den. Enligt en gammal uppgift ska den "förvaras i Lassegårdens bryggstuga" vilket ju inte ger mycket vägledning.

I Danmark finns fyra maskbilder och i Skåne fem runstensristade masker. Så sent som år 1996 upptäcktes den senaste funna maskrunstenen i Danmark. Denna sten hade återanvänts som tröskelsten till portalen i Bjerrings 1100-tals kyrka strax öster om Viborg i Jylland. I Jylland finns dessutom en mask på en upprest sten utan runor. Denna står vid en gammal bro, Sjellebro, vilken gått över Allingån. Man har länge menat att masken genom sitt hemska utseende har skyddat de som färdades på bron mot de onda makterna.

I Skåne återfinns vi masker dels på Lundagårdstenen men också på en av Hunnestadstenarna tillsammans med det stora djuret, på Bösarpsstenen samt på en av stenarna i det bevarade runstensmonumentet vid Västra Strö. Vad det gäller Bösarpsstenen höll denna faktiskt på att gå förlorad så sent som år 1989. Här är historien:

En av stenarna i Västra Strömonumentet norr om Eslöv bär på denna mask-bild.

Alla runstensfragmenten från Bösarpsstenen hade sedan länge sin säkra hemvist på ett av museerna i Lund – trodde man. År 1989 fick författaren i uppdrag att arrangera en stor vikingautställning i Florens. Eva Wängelin och Ingrid Johansson anställdes som utställningsproducenter och dessa två kvinnor gjorde många turer till Lund för att med forskarfrenesi gräva i de arkeologiska skatterna som finns både i Historiska museet såväl som på Kulturhistoriska museet. En dag återvände de i upphetsat tillstånd till Malmö museum och kunde berätta att de funnit en runsten på en parkeringsplats mitt inne i Lund. Det var inte den förste april och vi begav oss

därför snabbt till fyndplatsen. Där, på en asfalterad parkeringsplats bakom domkyrkokapitlets gård, låg ett antal stora stenar utlagda som vägstoppar. En av stenarna var Bösarpsstenen med mask-bilden. Bilden var inte bemålad och endast en tillfällighet hade gjort att mina producenter kastat en närmare blick på vägstoppen. Den antikvariske sakkunnige på platsen vägrade tro att vi gjort ett runstensfynd mitt inne i Lund men minen var obetalbar när han på plats besåg fyndet. Hur stenen hamnat här? Det kunde aldrig klargöras. Parkeringsstenen, med arbetsnamnet ”Lillen”, blev dock en av attraktionerna nere i Florens. Den står numera på Trelleborgs museum.

Vad det gäller mask-bilder måste slutligen Västra Strö norr om Eslöv nämnas. Även om detta runstensmonument strax invid kyrkan inte innehåller

Mask-bilden från Bösarpsstenen.

Runstenar med de tre motiven rammskepp (svart cirkel), stora djuret (stjärna) och mask-bilden (öppen cirkel). Dessa motivgrupper uppträder tillsammans i ytterst begränsade områden.

lika många bildstenar som Hunnestadsmonumentet är det att räkna till Danmarks viktigare i sitt slag från vikingatiden, se bild på sidan 121. De två runstenarna berättar att "Fader lät dessa runor hugga efter sin broder Asser, som fann döden nordpå i viking" samt "Fader lät denna sten hugga efter Björn, som ägde skepp samman med honom". Förutom dessa två runstenar ingår ytterligare fem större stenar i den ovala ring som omger en förhöjning ute på åkern. På en av dessa återfinnes en mask-bild. Samtliga stenar var kullfallna och man reste dem år 1932. Det var då maskbilden noterades för första gången. På samma sten kunde också konstateras en annan, svårt vittrad bildframställning vilken man menar kan ha varit en människoframställning.

Datering av bildmotiven

Sammanställs nu alla runstensfynden med motiv av det stora djuret, rammskeppet och mask-bilden, framstår en förbluffande samstämmig geografisk kartbild. På kartan är också markerat de exempel på likartade bilder som finns inristade på föremålen i gravfynden från Bjerringhøj vid Mammen i Jylland. Detta fynd svarar väl till den sociala miljö som runstensmotiven representerar. Liksom runstenarna måste vara resta av och över personer ur det vikingatida ledarskiktet, tillhör dessa jydiska gravar härskarklassen. I nära anslutning till Mammen finns dessutom en av runstenarna med rammskepp och två av maskbildstenarna. Dessa gravfynden öppnar dessutom genom årsringsdatering unika möjligheter att erhålla en absolut datering av bilderna.

Orten Mammen ligger strax öster om Viborg i norra Jylland. År 1868 grävde man här bort en gravhög och då avslöjades Danmarks rikaste vikingagrav. Själva gravkammaren av kraftiga träplankor var nedgrävd i marken och den hade blivit täckt av blålera innan högen kastades upp. Detta har gjort att bevaringsförhållandena varit mycket goda. Graven var vid utgrävningen helt intakt.

Den döde stormannen i Bjerringhøj har fått med sig en mängd praktgåvor i graven. Huvudet vilade på en kudde, fylld med dun. Han har haft en guldbroderad huva på huvudet och över axlarna har vitlat en kappa med broderad djur- och växtornamentik med detaljer i guld samt prydd med hermelin-svansar. Ett pannband av silke med invävda guldtrådar har hållit håret på plats.

Vid sidan om den dödes huvud låg två yxor. Den ena var en riktig praktyxa med silverinlagd ornamentik. Här ses både en stiliserad maskbild och en stiliserad bild av "det stora djuret" i kamp med en

Detalj av praktskrinet från Cammin. Här ses det stora djuret vända huvudet mot betraktaren, ett huvud som har stora likheter med runstenarnas mask-bilder. Bl.a. återfinns dubbelstrecken mellan ögonen.

orm. Detta är en variant av samma motiv av "det stora djuret" som är inhugget på runstenen från Jelling. Djuret på yxan är dock tecknat med en så speciell stil, att man kallar denna för "Mammenstilen" vilken är en av vikingatidens berömda ornamentstilar. Eftersom yxan på nackpartiet har en ingraving av en mask-bild råder det ingen tvekan om att masken och det stora djuret hänger samman.

Träet till gravkammaren i Mammen har fällts vintern 969-970. Samstämmigheten i tid med Jellingstenen, som måste ha tillkommit efter året 959 - troligtvis under slutet av 960-talet, kan inte vara en

tillfällighet. Danmarks rikaste vikingagrav är samtida med Danmarks mäktigaste vikingamonument. Det måste också tilläggas att arkeologerna strax in- till gravhögen i Mammen påträffade ytterligare en praktgrav. Här kunde man gräva fram utomordentligt påkostade delar till en hästuprustning samt rester efter en kista med silverbeslag. På beslagen till denna kista finns också mask-bilder.

Nordiska stormän och Konstantinopel

Vad föreställer då dessa mask-bilder? Man har antagit att de är människoliknande ansikten med näsa, mun, skägg och hår med uppgift att sprida fruk-

tan och härigenom inneha en skyddande verkan. Ordet ”masker” är myntat sedan länge för dessa bilder. Tack vare två kända praktskrin, nämligen skrinen från Bamberg och från Cammin, kan vi emellertid kanske bättre förstå vad det hela rör sig om. På dessa skrin finns nämligen bilder av både det stora djuret och av masker.

Dessa praktskrin kommer båda troligtvis från samma verkstad. Camminskrinet fungerade som ett relikskrin med den helige Cordulas relik medan Bambergskrinet kallades för ”den heliga Kunnigundas skrin”. Tyvärr finns endast Bambergskrinet i behåll; Camminskrinet försvann under slutet av andra världskriget. Som tur är finns gipsavgjutningar bevarade. Detta skrin var utformat som ett vikingatida långhus med svängda väggar och böjt tak. Det var, liksom Bambergskrinet, helt täckt av utskurna älghornsplattor med Mammendekor. På båda skrinen hittar vi det stora djuret men, till skillnad från övriga stora djurbilder vänder detta huvudet mot iakttagaren. Och se, här har vi troligtvis maskfiguren återgiven. T.o.m. de två dubbelstrecken mellan ögonen finns ingraverade.

Skulle mask-bilderna alltså vara en frontalprojektion av det stora djuret? Detta skulle förklara varför de två motiven uppträder i samma snäva geografiska områden. Det skulle också förklara varför båda motiven finns på yxan från Mammen. Även mask-bildens placering på Allhelgonastenen i Lund, mellan två stora djur, stämmer. Som jag visat ovan verkar emellertid även skeppet med ramm tillhöra denna annorlunda bildvärld. Jag ska till denna motivlista foga ytterligare en bild, krigaren med sin fotsida klädnad, toppiga hjälm och sin yxa.

Vi möter honom i Hunnestadsmonumentet i Skåne och på Ledbergstenen i Östergötland, båda

På Kulturen i Lund står runstenen med Gunne Hand, kanske en kejsarlig livvakt. Tyvärr är stenen numera svårt skadad, jämför med bilden på sidan 134.

gångerna med yxan i höger hand, i Skåne t.o.m. på höger axel. Vad vill denna krigarbild berätta? Från bevarade skrivna källor vet vi att kejsaren av Konstantinopel hade sitt varingagarde med vikingar från Norden. Detta garde försågs med just den utrustning som männen på runstenarna har. Dessa nordiska soldater bar sina praktyxor på höger axeln när de i de många processionerna gick framför kejsaren som hans betrodda livvakt. De leddes av en anförare kallad ”akolouthos” och soldaterna var klädda i azurblå, fotsid sidenbrokad. Det är alltså inte otänkbart att en av de vikingatida stormän som en gång bodde vid den skånska sydkusten har varit i tjänst hos den östromerske kejsaren. Hans rika skara av söner kanske har velat stoltsera genom att visa bilden av sin far när denne var kejsarens man i fjärran land. En fascinerande tanke; långt innan EU och internatio-

nell, gränslöst samarbete hade kanske en skåning arbetskontrakt långt söderut. Tyvärr har nu Gunne Hand fått lämna sin fagra hembygd för att stå som en främling i den lärde staden Lund. Ni kan hälsa på honom bland runstenarna i Kulturen.

Kan kanske skeppet med ramm ge oss ytterligare vägledning om vi vill försöka koppla samman dessa speciella bildstenar med Konstantinopel, vikingarnas Miklagård? Låt mig slå fast att skepp med ramar inte känns i skandinaviskt material; vi ska ned till den dåtida Medelhavskulturen för att söka efter lämpliga förlagor. Många av de vikingar som tog tjänst hos kejsaren har inte enbart tjänat som dennes personliga livvakter. De har givetvis även funnits på andra positioner inom den kejserliga krigsmakten där deras kompetens och mod kommit väl till pass. I dåtida krönikor läser vi t.ex. om kejsare Basel II år 988:

”En grupp av skyter hade kommit till kejsaren för att hjälpa honom mot Taurus och de var en utökt samling av män. Han lät dessa män öva i olika grupper, kombinerade dem med andra legosoldater, uppdelade i kompanier och sände sedan ut dem för att slåss mot upprorsmännen.”

Dessa skyter - eller varjager vilket var en dåtida beteckning för bl.a. nordbor - kom till Miklagård våren 988 i ett antal av inte mindre än sextusen män. Det var Vladimir av Ryssland som sänt dem mot löfte att få gifta sig med kejsarens syster Anna efter det att han själv mottagit dopet. Går vi lite längre fram i tiden berättas om kejsaren Michael V (1041-1042) att han: ”till sina personliga livvakter utsåg en grupp av nya soldater, unga skyter, vilka han hade köpt strax innan. Några tjänstgjorde som renavakter, andra engagerades i olika uppgifter som han önskade skulle utföras.”

Det är lätt att se dessa nordbor enbart som livvakter åt kejsaren men vi ska inte glömma bort att den östromerske kejsaren till stor del grundade sitt imperium på en stark flotta. Det borde därför ha varit logiskt om vikingar, med sin erfarenhet av sjömanskap, också fått tjänstgöra inom kejsarens flotta. Det var på 700-talet som de östromerska härskarna successivt började återta sin makt över Medelhavet. Inom flottan vidareutvecklades de forna krigsskeppen. I första hand försågs skeppen med flera roddarvåningar. Dessa skepp, kända under namnet ”dromoner”, blev kännetecknande för det östromerska rikets alltmera ökande makt. En dromon var en galär med på varje sida två våningar av roddare, inte mindre än tjugofem åror per våning och sida, alltså hundra roddare. Det fanns minst tre olika typer av dromoner. Den minsta kallades Ousiakoi och var ett hundramannaskepp där det nedersta roddarlaget endast rodde medan det övre förutom rodd även användes i närstrid. Pamphyloitypen hade en besättning på 120-160 man och den tredje typen, den äkta dromonen, hade 200 man fördelade på femtio på de nedersta bänkarna, hundra på de övre bänkarna samt femtio sjökrigare.

En dromon hade ett gångbord utmed varje relingssida samt ett i skeppets mittaxel. Relingarna var täckta av runda sköldar. Årorna stacks ut genom hål i skeppssidorna och roddarna hade inga årstöd. Dromonerna var försedda med kraftiga ramar och dessutom hade de katapultier samt utskjutningsanordningar för den fruktade ”grekiska elden”, dvs. en form av eldkastare. För- och akterstävorna var dekorerade med dubbla, uppåtböjda djurprydnader. På en myntyp från kejsare Nicephorus (1078-1081) avbildas ett bysantinskt skepp med djurhuvud i fören. Liknande typ av djurhuvuden finns också på t.ex. en avbildning i ett grekiskt manuskript redan från 800-talet.

Namnet dromon förekommer faktiskt också som ett personnamn i de isländska vikingasagorna. Islänningarna Ásmund och Rannveig hade enligt Grette den starkes saga en son Torstein. Han var mycket ståtlig och stark men något saktfärdig i sina rörelser och i allt vad han företog sig. Därför fick han antagligen tillnamnet dromond efter Miklagårds-härskarens trögseglande skepp. Med tiden fick Torstein en halvbror Grette, en stor viking. Grette slogs emellertid ihjäl av Torbjörn fiskekrok som efter dådet tog sig ner till Miklagård. När Torstein dromond fick höra detta tog han också dit ner och gick i kejsarens tjänst. Här vann han sin hämnd genom att sätta svärdet i brodermördarens huvud ”så det klövs ner till kindtänderna”.

Om nu runstensskeppet med rammar skulle vara en bild av kejsarens krigsskepp kanske vi ska söka förlagan till det stora djuret och mask-bilden i samma sydliga miljö. De högsta ledarna för kejsarens livvakt, dvs. de dåvarande stormännen bland varingarna, har säkert varit i tjänst när det gällde bevakningen av själva kejsartronen. När ett sändebud skulle presenteras inför kejsaren utspelades alltid ett fast uppgjort hovceremoniell. Detta känner vi väl, inte minst tack vare de ögonvittnen som själva skrivit ner eller berättat om det märkliga händelseförloppet:

”Framför kejsarens tron stod ett träd av brons, överdraget av guld. Olika slags fåglar, också de av förgylld brons, uppfyllde dess grenar och kvittrade som verkliga fåglar, envar efter sin näbb. Den kejsarliga tronen var konstruerad så att den turvis gjorde intryck av att vara hög, turvis låg. Tronen hade väldiga dimensioner och den var byggd antingen av brons eller trä. Den bevakades av guldsmidda lejon. De piskade golvet med sina svansar och utstötte rytanden med gapet öppet och spelande tungor.”

Kejsarens speciella symboler var således dessa mekaniska vidunder i form av förgyllda lejon. Under hela presentationen spelade djuren en avgörande roll genom att vid givna tillfällen avge sina hiskeliga rytanden samtidigt som de svängde på sina svansar. Bredvid lejonen har varingaledarna stått med sina yxor. Självklart måste detta skådespel, den yppersta demonstrationen av makt, ha satt sina spår. Är det kanske i dessa tronvaktande djur som vi ska se förlagan till det stora djuret hos Harald Blåtand och den innersta kretsen av hans stormän?

Kontakterna mellan Skandinavien och Bysans har säkert varit betydligt mer utvecklade än vad vi i allmänhet kanske tror. Som ett exempel kan vi ta en speciell mynttyp, slagen i Lund under Sven Estridsens regenttid vid mitten av 1000-talet. Myntslagaren var en man vid namn Wulfet. Myntet är en kopia av kejsar Michael IV:s guldmynt, präglat året 1041. Det visar den östromerske kejsaren med ärkeängeln Michael och Kristus. Sådana guldmynt har säkert också tagits hem av den norske kungen Harald (1047-1066) som, innan han blev kung, tjänade i kejsarens armé. Harald ska enligt sagan ha fört med sig hem en enorm skatt från just Miklagård.

På Kulturen i Lund står en från Skånes sydkust inflyttad runsten med en avbildning av en skånsk viking som troligen tjänstgjort i den östromerske kejsarens livvakt. På några få platser i Jylland, Skåne och Östergötland finns kanske dessutom dromonskepp avbildade. Dessa är i så fall de enda samtida bilder i hela världen som existerar av dessa östromerska skepp. Den enda förklaring till bildernas samstämmighet i såväl Skåne som Östergötland är att stenmästarna måste ha haft en gemensam förlaga. Kanske har detta varit ett smycke i ädelmetall med skeppet avbildat? Kanske en tackgåva till några vikingaledare för trogen krigstjänst i fjärran land?